

ПРИРОДА СИНТАКСИЧНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЗАЦІЇ І СИНТАКСИЧНОЇ ІДІОМАТИЗАЦІЇ ТА ФОРМУВАННЯ ФРАЗЕОСИНТАКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ

Марія Личук. *Природа синтаксичної фразеологізації і синтаксичної ідіоматизації та формування фразеосинтаксичного значення.*

У статті розкрито універсальність синтаксичної фразеологізації, охарактеризовано її етапи. З'ясовано природу мовленнєвої актуалізації як першого етапу. Специфіка синтаксичної фразеологізації виявляється в тому, що процес спочатку охоплює форму нечленованих побудов, а потім – зміст. Другим етапом є виникнення синтаксичної зв'язаності між компонентами стійкої структурної схеми та їхні семантичні і граматичні трансформації. Третій етап – синтаксична ідіоматизація, під час якого формується фразеологічне значення і змінюється тип думки, тобто утворюється якісно нова синтаксична побудова.

Ключові слова: фразеосинтаксичне значення, синтаксична фразеологізація, мовленнєва актуалізація, структурно-семантична стійкість, синтаксична ідіоматизація.

Мария Лычук. *Природа синтаксической фразеологизации и синтаксической идиоматизации и формирование фразеосинтаксического значения.*

В статье раскрыта универсальность синтаксической фразеологизации, охарактеризованы ее этапы. Определена природа речевой актуализации как первого этапа. Специфика синтаксической фразеологизации определяется тем, что процесс сначала охватывает форму нечленяемых образований, а потом – содержание. Вторым этапом является образование синтаксической связанности между компонентами стойкой структурной схемы и их семантические и грамматические трансформации. Третий этап – это синтаксическая идиоматизация, в результате которого формируется фразеологическое значение и изменяется образ мысли, то есть возникает качественно новое синтаксическое образование.

Ключевые слова: фразеосинтаксическое значение, синтаксическая фразеологизация, речевая актуализация, структурно-семантическая устойчивость, синтаксическая идиоматизация.

Mariya Lychuk. *Nature of Syntactic Phraseologization and Syntactic Idiomatization along with Formation of Phraseological Syntactic Meaning.*

The article reveals the universality of syntactic phraseologization and dwells upon its stages. The research describes a stepwise formation of an idiomatic meaning within undivided units. The nature of language actualization as the first stage is opened. The syntactical phraseologization specification appears that it firstly comprises the form of undivided structures, and then – the context. The second stage is the arising of syntactical connection between the components of durable scheme and their semantic and grammatical transformations. The third stage is semantic idiomatization, the phraseological meaning forms and a type of thought changes during it, that is qualitatively new syntactical construction is minted.

Key words: phraseological syntactic meaning, syntactic phraseologization, language actualization, structural and semantic stability, syntactic idiomatization.

У системі комунікативних засобів мови з огляду на регулярність мовного уживання особливу нішу заповнюють фразеологізовані і напівфразеологізовані речення. Помітний інтерес дослідників до вивчення структурно-семантичних і функційно-прагматичних характеристик таких синтаксичних одиниць спричинений високим рівнем мовної особистості, її умінням добирати влучні, більш точні з погляду змісту і одночасно експресивно виразні мовні засоби.

Грунтовне наукове пояснення та дослідження нечленованих речень фразеологізованого типу, розуміння їхньої граматичної природи можливе з оперттям на мовні процеси, які відіграють важливу роль в їхньому утворенні та функціонуванні. Саме тому теоретичного осмислення потребують такі мовні процеси, як синтаксична фразеологізація і синтаксична ідіоматизація.

Мета наукової розвідки – простежити формування фразеосинтаксичного значення у нечленованих побудовах фразеологізованого типу з урахуванням природи синтаксичної фразеологізації і синтаксичної ідіоматизації.

Уперше загальнотеоретичне обґрунтування явища фразеологізації запропонував Л. І. Ройзензон. Зіставляючи фразеологізацію лексичних і синтаксичних одиниць, він визначає останню як результат стабілізації і закріплення в мовленнєвій практиці певного мовного колективу стійких мовних комплексів [12, с. 114]. Порівнявши два типи фразеологізації, Л. І. Ройзензон указує на важливу ознаку такого мовного явища – універсальність, адже „фразеологізація торкається як утворень, значною мірою усталених, лексикалізованих, які входять у сферу власне

фразеологічну, так і тих утворень, що зазвичай стоять за рамками фразеології і традиційно розглядаються у синтаксисі..." [там само, с. 113].

Становлення фразеологізації викликане різними чинниками, серед яких суттєву роль відіграють ті, що відображають природу мисленнєвих процесів учасників комунікації: особливості мислення та формування образів представниками певної лінгвокультури, специфіку асоціативного мислення носіїв тієї чи тієї мови, характер переосмислення значень тощо.

Теоретичним підґрунтям синтаксичної фразеологізації є наукові студії Л. І. Ройзензона, В. Л. Архангельського, А. В. Пашкової, В. І. Кодухова [12, с. 113; 13, с. 101–114; 2, с. 57; 11, с. 60–64; 7, с. 125].

В. І. Кодухов уперше визначив природу фразеологізації на синтаксичному рівні [7, с. 125], виокремивши такі складники, як: утрата синтаксичною конструкцією звичайної синтаксичної мотивованості та членованості, лексична і морфологічна скованість синтаксичної моделі, набуття синтаксичною конструкцією вторинних синтаксичних функцій [там само, с. 127]. Однак не були пояснені характеристики, запропоновані в тлумаченні, за винятком терміна „синтаксична членованість”, яким уже послуговувалися лінгвісти.

З. Р. Аглієва пояснює синтаксичну фразеологізацію як „процес утворення фразеологічного значення одиниць, які формально і граматично співвідносні з словосполученням і реченням; для яких характерна індивідуальна стійкість, або стійкість типологічна, тобто в межах типу, що об’єднує низку однорідних, структурно й семантично однопорядкових утворень” [1, с. 14].

І. М. Кайгородова вважає, що основою процесу синтаксичної фразеологізації є асиметричне поєднання слів, „коли план вираження, утворений за законами синтаксису, не відповідає семантичній цілісності плану змісту” [6, с. 30].

Ми визначаємо синтаксичну фразеологізацію як мовний процес, основою якого є семантичні та граматичні трансформації компонентів моделі, асиметрія у співвідношенні означене – означуване та формування власне фразеологічного значення в структурі синтаксичної побудови. У процесі синтаксичної фразеологізації виникають вторинні синтаксичні одиниці.

Однією із причин фразеологізації синтаксичних одиниць лінгвісти визначають дію в мові загальної тенденції: потрібно закріпити для всезагального користування ті чи ті синтаксичні побудови, відібрані мовцями цілеспрямовано або стихійно як найбільш придатні для позначення чи вираження багатьох важливих і необхідних понять [9, с. 8]. Поява фразеологізованих синтаксичних побудов спричинена дією законів організації усного мовлення, серед яких важлива роль відводиться компресії та економії мовлення.

Лексична і синтаксична фразеологія виведені за рамки ієрархічних відношень у системі мови, що унеможливило їхнє членування на одиниці нижчого рівня чи творення одиниць більш високого рівня. На це указує В. Л. Архангельський: „над фразеологічним рівнем і його одиницями немає інших рівнів та одиниць, відносно до яких як одиниць вищого порядку інваріанти одиниць фразеологічного рівня були б одиницями нижчого порядку” [2, с. 98–99].

Солидаризуючись з лінгвістами [1; 13], початковим етапом фразеологізації визначаємо мовленнєву актуалізацію. У процесі актуалізації синтаксично вільні, членовані формально-граматичні речення можуть перетворюватися „в невірні (стійкі) одиниці, що відтворюються у мовленнєвому акті” [13, с. 113].

Лінгвісти наголошували на важливості актуалізації як процесу в мовленнєвій діяльності. Ш. Баллі постулює: „Актуалізувати поняття – значить ототожнювати його з реальним уявленням мовця. Оскільки поняття само по собі є чистим породженням розуму, воно віртуальне...” [3, с. 87]. В. А. Звегінцев підкреслює, що актуалізація – „це індивідуалізація абстрактного поняття, застосування його з конкретною метою спілкування” [5, с. 87].

Початковий етап фразеологізації синтаксичних одиниць безпосередньо пов’язаний з прагненням мовця більш виразно та яскраво назвати те, що має найменування, отже, й мовну форму вираження. Під впливом актуалізації відбувається перетворення значення синтаксичних одиниць, а саме – їх ускладнення. Л. І. Ройзензон підкреслював важливу роль актуалізації у мовній системі, називаючи її основною причиною виникнення усіх одиниць фразеологізованого типу [13, с. 113]. Постійне чи досить часте вживання фразеологізованих синтаксичних побудов зумовлює їхнє абстрагування від конкретної ситуації, для номінації якої вона була створена.

Актуалізація як початковий етап фразеологізації створює підґрунтя для стійкості, стабільності синтаксичної одиниці, детермінуючи її формальні, змістові, функціональні та стилістичні зміни. Стійкість у формальному плані визначає і змістову стабільність фразеологізованих синтаксичних побудов. Структурно-семантична цілісність значно обмежує парадигматичні ресурси таких синтаксичних одиниць, зокрема в семантичному аспекті. Актуалізація допомагає мовцям більш ефективно реалізувати свої комунікативні інтенції.

Наслідком фразеологізації є компресія мовлення. На цю специфіку мовлення указував А. К. Кочетков: „Компресія мовлення зводиться до того, що для вираження того самого поняття, тієї самої думки використовуються більш економні засоби мови, що викликане прагненням до економії сил, економії часу, місця (у писемному мовленні), прагненням до зручної вимови, лаконічності, також компресія мовлення зумовлюється збитковістю інформації, коли зайвий мовний матеріал усувається через те, що і без нього досить чітко і ясно передають думку” [8, с. 235]. Фразеологізовані речення, що утворюються в процесі фразеологізації, – це сконденсовані у структурному і семантичному планах синтаксичні побудови. Їхня поява спричинена дією законів усного мовлення.

Синтаксична фразеологізація характеризується низкою ознак: утворюються фразеологізовані побудови, в основі яких – стійка (зв’язана) структурна схема; компоненти моделі пов’язані специфічним синтаксичним зв’язком – синтаксичною зв’язаністю, що обмежує їхню „свободу” та семантичну, парадигматичну і синтагматичну повноцінність фразеологізованої побудови загалом; фразеологізація охоплює спочатку форму, а потім – зміст: за стійкою структурною схемою закріплюються певні категорійні значення. Категорійні значення мають узагальнений, абстрактний характер: це значення ствердження, заперечення, оцінки та волевиявлення. Наприклад: *Високий будинок у нього. – Високий як високий. Всі такі будують* (М. Чабанівський); – *Та що ти з ним торгуєшся! – не витримує Сергєєв. – Теж мені базар! – Дійсно. Ну то кінчимо торгівлю* (Іван Багряний); *От був народ! Що римляни, що греки. На всі віки нащадкам запасли* (Л. Костенко); – *Ну, я ж їм дам! – відхекуючись казав Борис. – Я їм дам, цим фашистам!.. Ще віддячу!* (П. Загребельний).

Синтаксична фразеологізація спричиняє утворення у структурі нечленованої побудови фразеосинтаксичного значення, формування якого відбувається покроково: „перекодування” вихідної синтаксично вільної конструкції, семантичні трансформації у сполученнях слів, дифузність значень окремих лексичних компонентів, поява цілісного значення нечленованої побудови загалом [10, с. 160].

У сферу мовної семантики поняття „фразеологічне значення” увів В. Л. Архангельський. Він акцентував на додатковій його характеристиці – комбінаторності, адже це значення „по-різному детермінується значеннями компонентів фразеологічної одиниці, які взяті на семантичному рівні” [2, с. 124–125].

Одні дослідники відкидають існування фразеологічного значення у нечленованих побудовах фразеологізованого типу, вважаючи їх схемами морфолого-синтаксичного утворення, що „характеризуються відтворюваністю, але не мають фразеологічного значення..., метафоричності, образності” (Архангельський В. Л., Пашкова А. В.). Інші – визначають фразеологічний компонент у загальносемантичній структурі фразеологізованих побудов (Пірунова С. І., Салміна Л. М., Шмельов Д. М.).

Фразеосинтаксичне значення моделі визначається її специфікою, а саме: порядком місцезосташування обов’язкових компонентів, обмеженням парадигматичних і синтагматичних характеристик, деактуалізацією значень окремих лексико-граматичних компонентів структури, граматичною та функційною транспозицією, аграматизмом тощо. Власне синтаксичне значення вихідної синтаксично вільної конструкції є внутрішньою формою вторинної, фразеологічної семантики. Тому значення фразеологізованої побудови є фразеосинтаксичним.

Фразеологізація охоплює усі рівні організації фразеологізованих та напівфразеологізованих речень і пов’язана з радикальною перебудовою цих синтаксичних одиниць. У структурі таких речень відбуваються глибинні зміни, що спричинено безпосередньо процесом фразеологізації. Це зміни граматичного плану. Структурні та семантико-граматичні трансформації, що супроводжують продукування нечленованих побудов фразеологізованого типу, засвідчують їхню специфічну граматичну природу – вторинних мовних одиниць.

У процесі синтаксичної фразеологізації утворюються синкретичні синтаксичні одиниці – фразеологізовані та напівфразеологізовані речення, які інтегрують у собі різні мовні рівні: формально – синтаксичний і за змістовим наповненням – фразеологічний.

Продовженням процесу синтаксичної фразеологізації, вищим ступенем його виявлення є синтаксична ідіоматизація, що загалом асоціюється з утворенням стійких, відтворюваних мовленнєвих комплексів зі специфічною структурою і специфічним значенням.

Ідіоматичність як релятивна ознака увиразнює семантику фразеологізованої побудови загалом: семантика більш узагальнена, ширша, і не визначається як сума значень лексичних компонентів моделі.

Основою синтаксичної ідіоматизації є невідповідність між логічною формою синтаксичної одиниці та лінійною синтаксичною структурою.

Уважаємо, що вивчення процесу синтаксичної ідіоматизації ґрунтується на взаємодії лексичного і граматичного мовних рівнів. Адже, солідаризуючись з поглядами В. В. Виноградова, саме таке суттєве підґрунтя може створити різнобічну систему фразеології мови з її підсистемами та типологічними різновидами [4, с. 15].

Для розгляду процесу синтаксичної ідіоматизації суттєвим є з'ясування відповідності / невідповідності, співвіднесеності синтаксичних категорій і денотативного значення.

Значущий прагматичний компонент уможливорює інтерпретацію прихованих синтаксичних категорій. Прагматичний компонент виникає в результаті мисленнєвого акту, його тлумачать як відношення, що зосереджують в собі додаткову інформацію, якої немає в звичайній граматичній організації мовної одиниці.

Ідіоматизація структури синтаксично нечленованих речень передбачає як в структурному, так і в семантичному плані злиття, нерозкладність їхніх компонентів. Нечленовані побудови з ідіоматичним значенням – це результат семантичних трансформацій, а не змін у формальній будові.

Часто в утворенні нечленованих побудов бере участь редукція, що супроводжується обов'язковим семантичним зрушенням і десемантизацією окремих компонентів моделі, фіксованим місцезрештуванням її структурних елементів. Наприклад: *Будинок як будинок – Будинок є таким, як і будь-який інший будинок; Не встигли зачинити вікна, як почався дощ – Ми не встигли зачинити вікна до того, як почався дощ.*

Логічні форми мислення являють собою значення універсальних граматичних форм мови, тобто граматичних форм, єдиних для усіх мов: логема, що об'єднує судження, питання і спонування, є значенням синтаксичної форми речення. Саме в змісті речення знаходимо відображення зв'язку речення з процесами як мислення, так і комунікації. Формально-граматичні речення розчленовано виражають певні різновиди суджень, словесно реалізують такі форми мислення, як питання, спонування, емоційна оцінка тощо.

Виникнення нечленованого речення фразеологізованого типу передбачає переосмислення стереотипних ситуацій і створення у свідомості мовців нової референції, нового змісту. Тобто значення слів, що поєднуються в моделі фразеологізованого речення, не відповідають предметам, явищам, ознакам, діям тощо, які вони називають, уживаються в позиції, що не визначена об'єктивною дійсністю.

Сутність синтаксичної ідіоматизації визначається такими ознаками:

1) взаємодія структурних елементів синтаксичної побудови, що спричиняє асиметрію вихідної форми. Виникає фразеологічне зв'язане значення;

2) лінійність мови та багатогранність об'єктивної дійсності з метою вираження різних відтінків людської думки уможливають достатньо великий вибір комбінацій, що утворюють мовні структури різних ступенів складності, зокрема фразеологізовані та напівфразеологізовані речення як синтаксичні побудови з ідіоматичним значенням.

Синтаксична ідіоматизація – вищий ступінь синтаксичної фразеологізації, на якому формується ідіоматичне значення та змінюється тип думки, що має вираження в семантиці моделі. У нечленованих побудовах фразеологізованого типу синтаксична ідіоматизація ґрунтується на двох категорійних ознаках: синтаксичній зв'язаності та синтаксичній нечленованості. Результатом процесу ідіоматизації є утворення якісно нової синтаксичної побудови, релятивними ознаками якої є стійкість, відтворюваність та цілісність значення.

Отже, синтаксична фразеологізація має триетапний характер. Її специфіка виявляється в кількох вимірах: семантичному – семантика моделі фразеологізованих і напівфразеологізованих речень набуває узагальненого характеру, відбувається десемантизація та граматизація компонентів моделі, утворюється власне фразеологічне значення, що закріплюється за структурною зв'язаною схемою; граматичному – специфічна форма вираження компонентів: саме в певній граматичній формі вони займають чітко фіксоване місце в моделі, між компонентами моделі виникає

особливий зв'язок – синтаксичної зв'язаності; функційному – семантико-прагматична різноманітність фразеологізованих і напівфразеологізованих речень уможливорює їхнє використання в різних стилях спілкування в усному мовленні.

Література

1. Аглеева З. Р. Фразеологизация сложноподчиненных предложений разноструктурных языков как когнитивно-синтаксическая проблема: автореф. дисс. на соискание учен. степени докт. филол. наук : спец. 10.02.19 „Теория языка” [Электронный ресурс] / Зухра Равильевна Аглеева. – Белгород, 2012. – 27 с.: 14. – Режим доступа : <http://www.dissers.ru/avtoreferatim-dissertatsii-filologiyala42.php>:14
2. Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Основные теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии / В. Л. Архангельский. – Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 1964. – 315 с.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1955. – 416 с.
4. Виноградов В. В. О взаимодействии лексико-семантических уровней с грамматическими в структуре языка / В. В. Виноградов // Мысли о современном русском языке : [сб. ст.]. – М. : Просвещение, 1969. – С. 5 – 23.
5. Звегинцев В. Предложение и его отношение к языку и речи / В. Звегинцев. – [2-е изд.]. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 312 с.
6. Кайгородова И. Н. Проблемы синтаксической идиоматики (на материале русского языка) / И. Н. Кайгородова. – Астрахань : Изд-во АГУ, 1999. – 94 с.
7. Кодухов В. И. Синтаксическая фразеология / В. И. Кодухов // Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. – Вологда : Сев.-Зап. кн. изд-во, 1967. – С. 123–137.
8. Кочетков А. К. Компрессия речи и фразеологизация / А. В. Кочетков // Изв. Воронеж. гос. пед. ин-та. Очерки по русскому языку. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. пед. ин-та, 1972. – Т. 116. – С. 25–29.
9. Личук М. І. Ступені фразеологізації речень / М. І. Личук, В. Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2001. – 136 с.
10. Макаров В. И. Фразеологизация и стереотип восприятия речевого сообщения / В. И. Макаров // Русский язык: исторические судьбы и современность: Междунар. конгр. исследователей русского языка (Москва, 13 – 16 марта 2001 г.) : [Труды и материалы / под общ. ред. М. Л. Ремневой и А. А. Поликарпова]. – М. : Изд-во МГУ, 2001. – 520 с.
11. Пашкова А. В. Отличие устойчивых фраз от фразеологизированных конструкций / А. В. Пашкова // Учен. зап. МОПИ. Русский язык. Вопросы русской фразеологии. – М., 1966. – Вып. 111. – Т. 160. – С. 60–64.
12. Ройзензон Л. И. К изучению природы сложных предложений: (о фразеологизации сложновременных конструкций) / Л. И. Ройзензон // Труды Узбекского ун-та. Новая серия. – Самарканд: Изд-во Узбек. ун-та, 1956. – Вып. 62. – С. 83–117.
13. Ройзензон Л. И. Фразеологизация как лингвистическое явление / Л. И. Ройзензон // Труды Самаркандского ун-та. Новая серия. – Самарканд, 1961. – Вып. 113. – С. 101–114.